

Könyvszemle

Gál Kelemen – Benczédi Gergely – Gaal György: *Fejezetek a Kolozsvári Unitárius Kollégium történetéből*. Kiadja az Erdélyi Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2007.

A kötet ünnepi kiadványnak készült a Kolozsvári Unitárius Kollégium megalapításának 450. évfordulója alkalmából. A kötet célja Gaal György zárszavai szerint: „a mai érdeklődő olvasó és főleg a tanuló ifjúság kezébe egy olyan munkát adni, amelynek alapján áttekintheti egyházunk legfontosabb intézménye, a kollégium ötödfélszázados történetét.”

A több mint háromszáz oldalas kiadvány három nagy egységre tagolható; a három szerző által vázolt korszakoknak négy belvárosi iskolaépület volt a „színtere”. A fejezetek mégis személyek, események, a közös cél, a hasonló oktatási eszközök egységben tárják fel előttünk a kollégium történetét.

Hogy hogyan is kezdődött ez a 450 év, arról az óvári iskoláról szóló első nagy fejezet tudósít Gál Kelemen tanár, iskolaigazgató 1935-ben írt, több mint 1000 oldalas iskolatörténetének kivonata révén.

Az óvári iskola unitáriussá válásának ideje 1566–68-ra tehető, tehát – a kolozsvári unitárius egyházközség megalakulásával párhuzamosan – Dávid Ferencék, Heltai Gáspárék küzdelmekkel teli korára. A fejezet beszámol a szász és magyar közösség közötti több évtizeden át zajló vitákról, amelyeket jószerével elhomályosítja a János Zsigmond király halála utáni nehéz megpróbáltatások ideje. A megszülető egyház és iskola kevés lelkésszel, tanárral, sok belső vitával, külső támadással szembeni védekezéssel kezdi történetét. A meginduló iskolával jól képzett jezsuita papok veszik fel a versenyt, miközben az erdélyi fejedelmek hol nyíltan, hol titkon akadályozzák a megállapodni, kibontakozni vágyó egyházat és intézményeit. Ugyanakkor történelmi betekintést nyerünk Kolozsvár küzdelmekkel, tűzvészekkel, pestisekkel terhelt évtizedeibe. Az egyház Kolozsváron kívüli állapota is szomorú: a háromszéki unitárius eklézsiák több mint 70 esztendőn keresztül a református püspök fennhatósága alatt álltak, a „zsidózás”, illetőleg szombatosság elleni fellépések hevében pedig sok unitárius egyházközséget erőszakkal megfélemlítettek, és híveiket más hitre térítették. Ezekre ráadásként jött a dési egyezés több mint 200 évig tartó hatalmas terhe: az unitárius hitelvek terjesztésének, megélésének tilalma, azoknak módosított, nem-unitárius for-

mában való terjesztése. Egy olyan történelmi helyzetben vagyunk – szemlélteti Gál Kelemen a makrotörténelmi események mellett a mikrotörténelem példáival is –, amikor a szólásszabadság és a hitelvi buzgóság oly mértékeket öltött, hogy amikor Torockai Máté unitárius püspök fia, János (valószínűleg szabadszájú, kis-sé meggondolatlan) kolozsvári ötvös azt mondta Jézusról, „jöne csak a földre, a szőlőbe küldeném kapálni” – megkövezték, feleségét elkergették.

Külön alfejezetből értesülünk a lengyelországi unitáriusok megpróbáltatásairól, erdélyi megjelenésükről, amelynek eredményeképpen Kolozsváron és Bethlenben külön gyülekezetük lett, és jelentős számbeli és szellemi gyarapodást hoztak az erdélyi unitarizmus számára. A kollégium a 17. században a nemzeti (tatár-török), valláspolitikai (a református fejedelmek megszorító intézkedései), egészségügyi viszonyok (például pestisjárványok) miatt nagy nehézségekkel küszködött, ennek következtében 1662-ben például 7 magyar és 2 szász diák képezte a növendékek összlétszámát. Többek között ez vezetett oda, hogy 1693-ban a császár 5000 forint fejében elvette a templom mellett az óvári iskolát, és a városi tanácsban is elveszítettük addig jelentős befolyásunkat.

A sok adakozás és áldozathozatal mellett felépült második és harmadik iskolaépület vázlatosan bemutatott, olykor mégis részletekbe menő történetét Bencczédi Gergelynek köszönhetjük.

Az 1695 és 1697 között épült új piaci iskola belső életét a város körül ólálkodó kurucok zavarták meg, sok diákot megzavarva, engedetlenségekre, kihágásokra rábírva őket. Sok fiatal a jezsuiták csábítottak magukhoz. 1716-ban újabb csapás következett, amelynek révén majdhogynem minden javainktól megfosztattunk: a templom, a plébániaház, a könyvnyomda, a harangok, a malom, a házak, a jószágok elvétele mellett természetesen az iskola is be kellett hogy szüntesse tevékenységét (1718).

1638-ig az iskola a városi tanács vezetése alatt állt, 1718-tól az eklézsia presbitériumának hatáskörébe került.

Az új iskola színhelye egy Magyar utcán emelt épület lett, először csak sövényházként, majd 1805-re elkészült a 30 helyiséggel rendelkező téglapépület, amely a 20. századig helyet adott a kollégiumnak. Az iskolatörténet e fejezete a „falak mögé betekintő” érdekes tudnivalókat kínál. Az elemi iskola magyar nyelve után nyolc latin nyelvű gimnáziumi év következett, négy alsó és négy felső osztállyal (ezt ma líceumnak nevezzük). „Mind az al-, mind a felsőosztályok bevégezése után minden tanulóknak beszédrel kellett az előbbi osztályból kibúcsúzni, s a következőbe a felvételt kérni.”; a diákoknak hosszú hajtat kellett viselniük. „A kurta hajtat a zsinati főtanács 1807. július 2-án a diákok kérésére valahára megengedte.” Érdekes a diákok rétegződése is: alsó osztályban voltak a *mendicansok* (különbéféle szolgálatokat teljesítő, szegénysorsú gyermekek), a felső osztályokban pedig a *tógátusok* (egyenruhát viselő, egyházi szolgálatba szegődő diákok),

szekundánsok (nem egyházi pályára lépő diákok), és a *neutralisták* (poéták és orátorok). Az iskolai vétségekért – mint például a káromkodás, kártyajáték, magyar beszéd – pénzbüntetés járt. Szerelmi kalandért több napi tömlöcbe zárás, lopásért pedig vesszőzés és egyenruha ujjának letépése melletti megszegyenítő elbocsátás. Az esküdtszék tizenkét megválasztott diákból és az iskolafőnökből állt. A belső, felelős szervezeti életet jól ábrázolja az iskolai hivatalok száma. A *senior* volt az iskolafőnök, az igazgató segédje, volt *exactor* (ellenőr, alfőnök), *ökonómus* (kapus, szolgálatos) – és sorolhatnók tovább is –, de talán különlegesebb feladatköre az *explorátornak* (híradó) volt, aki a vidékről Kolozsvárra érkezett lakodalmat, keresztelőt, ünnepet tartó unitáriusokat fürkészte, versírással, énekléssel való megtisztelés (kántálás) céljából. Továbbá megtudhatjuk az iskolába befizetendő díjakat, a diákok pénzszerzési lehetőségeit, a „jóltevők” (adományozók) névsorát, a tanárok és diákok létszámát, a sokatmondó tanterveket.

Brassai Sámuel nevezetes újítása volt 1841. szeptember 1-jétől a latint felváltó magyar oktatási nyelv bevezetése. 1847-től felállítottak egy jogi tanszéket is. 1848-ban a jogász-diákok többsége honvéd lett, így az oktatást felfüggesztették. A kollégium épülete 1848 és 1850 közt az enyedi és járai menekültek szállása, majd a honvédek s az osztrák katonák kórháza is volt.

Benczédi Gergely tudósít még a tanárok fizetéséről, az iskolai törvényekről, az 1883-as államsegély-szerződésről, számba vehetjük e Bel-Magyar utcai kollégium gondnokainak, igazgatóinak, tanárainak névjegyzékét (1718–1901), akik között ott szerepel Gál Kelemen is, előbbi fejezetünk szerzője. Kolozsváron működött továbbá az ún. Szentpéteri iskola, nem messze az ugyancsak unitárius Erzsébet-aggháztól. E külvárosi iskoláról fennmaradt kevés adat egyike az, hogy a keretében működő algimnázium megszűnt, és csak az elemi oktatás maradt. Benczédi Gergely írását az iskola jövőjére vonatkozó féltő kérdései zárják.

Az unitárius kollégium legújabb kori – a kötet legterjedelmesebben megírt – történetét Gaal György többnyire az 1880 és 1944 között évente kiadott, 52 évfolyamot megért iskolai *Értesítő*k segítségével rekonstruálta.

E korszak (a 19. század vége – 1948) igazán nagy teljesítménnyel kezdődött, a Pákei Lajos műépítész által tervezett, az unitárius templomtól keletre fekvő, 1901-re befejezett impozáns kollégiumépület felépítésével. Kevesen tudják, hogy Reményik Károly (Reményik Sándor édesapja) cége nyerte el az építőmunkára a megbízást. Az új épületben kapott helyet a kollégium, az egyházi központ, a püspöki hivatal. A kollégium pedig magába foglalta a papnevelő intézetet, a főgimnáziumot, az elemi iskolát, az internátust, a konviktust, az iskolai kórházat és a nagykönyvtárat.

A papnevelő intézet, vagyis az Unitárius Teológiai Akadémia első szabályzata (csak) 1896-ból való, az azonban már 1847-ben érvénybe lépett, hogy a tógátusok még két évig szakképzésben részesüljenek a filozófiai kurzus után. Az

1896-os törvények szerint az első- és harmadéveseknek már a négy kötelező éven belül be kellett iratkozniuk a Ferenc József Tudományegyetemre, és a bölcsész-karon heti tíz órát kellett hallgatniuk. Másodév végén alapvizsgát tartottak, negyedév végén pedig a papi szigorlatot. 1930-tól engedélyezték nők felvételét is a teológiára, 1948-ban pedig megalakult az Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Akadémia. Gaal György az iskolaépület alapos felvázolása után rövid, ám tartalmas életrajzokkal sorolja fel a teológiai tanárok életútját, tisztségeiket. 1900 és 1948 között a tizennyolc megválasztott főállású tanár közül hat püspöki székbe került, többek munkássága tekintélyes kötetekkel mérhető, összmagyar jelentőségű, és talán az sem mellékes, hogy sokan alaposan kivették részüket a *Keresztény Magvető* szerkesztéséből.

Ami a teológiai hallgatókat illeti, 1900 és 1948 között 189 személy tett papi szigorlatot, akik között rengetegen két-három évet is töltöttek Anglia (Oxford, Manchester), az Amerikai Egyesült Államok (Chicago, Berkeley, Harvard) és Németország (Marburg, Strassburg) egyetemein továbbtanulás céljából. Közben az itthon maradottak számára már 1859-től 27 taggal megalakult a Teológus Könyvtár Egylet, amely 1896-tól Teológus Önképző Egylet néven többé már nem a kollégium gimnáziumi körének alegységként működött. 1912-től Önképzőköri Dalárda jött létre, és e szervezetektől függetlenül is számos önkéntes tevékenység működik: irodalmi rendezvényeket, szavaló- és szónoklatversenyeket szerveztek, pályázatokat írtak ki, népfőiskolai tanfolyamokat szerveztek stb.

A főgimnázium törvényes kereteiben a Trianon utáni évek hoztak változást: kötelezővé tették a román nyelvet heti két órában, bevezették a IV. és VIII. osztályban (azaz a mai VIII. és XII. osztályban) Románia földrajzának és történelmének románul való oktatását, 1920-ban a tanároknak kötelezővé tették, hogy hűségesküit tegyenek a román államra; az Értésítő, az anyakönyvek, a bizonyítványok románul is meg kellett hogy jelenjenek, külföldön nyomtatott tankönyv, térkép használata tilossá vált. Ezekkel szemben kötelezővé tették a gimnáziumba való felvételit, a IV.-eseknek az abszolválást, és 1925-től a román megszerzendő bakkalaureátust. Az érettségi törvény bevezetése olyan hirtelen történt, hogy az eredmények a magyar iskolákban katasztrofálisak voltak: 30 diákból 1 ment át. Az 1930-as évekre ezért (is) nagymértékben csökkent az erdélyi magyar értelmiségiek száma. Kötelező lett még a román nemzeti ünnepek megtartása, a tanítók román nyelvvizsgálója, az osztálykatalogus használata – és természetesen a román állami tanterv betartása.

Az értékelés (jeles, jó, elégséges, elégtelen, rossz) helyett pontozással (1-től 10-ig) minősítették a diákok tudását, és megszűnt a magántanítás, vagyis az a régi módszer, hogy a kisdíjakokat felsősökhöz osztják be, hogy segítsenek a tanulásban, miközben maguk is ismétlik az anyagot. Ezek mellett jószerével mellékesnek tűnhet a román felirat az iskola falán, a címer, az uralkodó képe az osztályteremben, az egyensapka, a karszám a diákokon, a diákigazolvány. Az addigi

tankönyvek helyett a tanárok főleg a kezdeti években saját jegyzeteikre szorítottak, a tantervben új tárgyak kerültek Románia földrajza és történelme mellé: a francia nyelv, a vegytan, a közgazdaság, V–VIII.-ban céllövészet, 18 éven felülieknek pedig a katonai előképzés.

1940 és 1944 között a román rendszer hozta változások megszűntek, és majdnem teljességében visszaállt a világháború előtti iskolai rendszer. A gimnáziumban közel fél évszázad alatt több mint száz tanár oktatott-nevelt, és Gaal György jóvoltából itt is megismerkedhetünk velük – szakonként. Köztük van Nagy Lajos, a *Keresztény Magvető* egyik alapítója, Pálfi Márton, az unitárius énekeskönyv összeállítója, Létay Lajos költő, és Gál Kelemen negyedévszázados iskolaigazgató mellett ott találjuk Benczédi Gergely igazgatót is, a Berde Mózsamonográfia íróját, e kötet „második” szerzőjét. Brassai Sámuel polihisztornak és Gallay Domokosnak, a *Vaskenyéren* című regény írójának neve is beszédes a kollégium tanárai között, és bár nem ennyire ismerős Orbók Loránd franciatanár neve, különlegessége miatt ide kíváncozik. Ő ugyanis 1912-ben a magyar művészi bábszínház megteremtője volt Budapesten, majd a világháború után Spanyolországban Lorenzo Azértis néven spanyol színműíróvá lett.

A felekezeti oktatás előnye az – olvashatjuk –, hogy a *nevelés* terén nyújtott többletet, egy közösség hagyományába, értékeibe való bevezetést, mintaadást, életreszóló „útravaló” átadását valósította meg igen hatékonyan. Bizonyítja ezt az is, hogy az 1920-as évekig sok nem-unitárius felekezeti szülő is szívesen íratta ide más vallású gyermekét. Tudomást szerezhetünk a diákok kikapcsolódási lehetőségei, ünnepei mellett a közöttük fejt felűtő gyakori betegségekről: a vörhenyről, kanyaróról, mumpszról, spanyolnátháról, influenzáról és tuberkulózisról.

Fontos helytörténeti érdekesség a diákok játszótere az Erzsébet úthoz közel eső *Kismező-kert*, ugyanakkor nem mellékes, hogy az Unitárius Kollégiumban létesült a város első futballcsapata, és hogy 1913–14-ben a középiskolások első és második tornaversenyén az unitárius csapat nyerte el a vándorzászlót. A gimnáziumban gyakori volt a díszornaestély, ahol a legjobb sportolók bemutatkozhattak a szülők, egyházi és városi előkelőségek előtt. Hagyománya volt a város-környéki kirándulásoknak, de olyan is volt, hogy tanév végén Jegenyefürdőre 323 résztvevős, vonatos kirándulást rendeztek. Az évfordulók, ünnepek közt szerepelt az új tanárok, gondnokok beiktatása, év végén a kollégium dalkörének meghallgatása, emlékünnepek, köztisztviselők, híres személyiségek látogatása – például a Jókai Mór. A majális csak az első világháború előtt volt divatban. 1946-tól jött divatba a ballagás.

Az önképzőkörökben sem volt hiány. A már 1934-ben létrejött Olvasói Társaságra 1939–41-ben a fővárosi irodalmi körök is felfigyeltek. 1913-ban alakult a Kriza Önképzőkör, amelynek tagjai a *Remény* című lapot szerkesztették, közöttük báró Kemény János, Létay Lajos, és e körből tűnt ki Sánta Ferenc, jeles kortárs prózaírónk is. Az önképzőkör mellett két olvasóegylet működött, egy a

felső-, egy az alsóosztályosoknak, külön könyvtárral. 1870-ben alakult a 20. században is sokáig működő Apolló-kör, amely zenetanulással, együttes muzsikálással foglalkozott, míg a Dalkör kórusműveket tanult, a Zenekör pedig klasszikus zeneszerzők műveit adta elő. Volt még Sportkör, és 1933-tól 1945-ig – betiltásaig – cserkészlet, amelyből még 1935-ben kinőtt egy aero-modellező, repülőgép-építő csoport, amelynek tagjai Hyle mérnök segítségével egy valódi vitorlázórepülő is építettek. Az elkészült gépet 1937-ben alig tudták kivinni az épületből, de 1938 januárjában népes közönség előtt sikeresen fölrepítették. 1940-től a III–VIII.-os gimnazisták leventeképzésben vettek részt, 1945-től azonban beindult a Haladó Ifjúság – elvileg pártsemlegesen –, illetőleg a pionírmozgalom.

A főgimnáziumról szóló fejezet még rengeteg adatot szolgáltat az iskolai díjakról, alapítványokról, az iskola tárainak, gyűjteményeinek állományairól, majd külön fejezetben tárgyalja az internátus és konviktus életét.

Az elemi iskoláról fontos tudni, hogy – akárcsak a teológia és a gimnázium – az 1940-es években önállósult, kivált a kollégiumból, bár mindháromat még „unitárius kollégiumnak” nevezték. Ide járt elemibe a római katolikus Passuth László majdani regényíró és az izraelita Rónai Antal, a város jeles operaigazgatója, karmestere is.

A kollégium a háborúk alatt különleges funkciókat töltött be: 1916-ig 90 tanulót soroztak be, ugyanakkor a diákok második jelentős hazafias tette a gyűjtés volt a Vöröskereszt és a hadiárvak részére. Az iskolaépületet még 1914-ben katonai kórháznak foglalták le, eleinte 200, utána 400 beteget ápoltak benne. 1919-ben az épület felszabadult, de az utána maradt sok rongálás és a pénzhiány miatt 1924-ig húzódott a renoválása.

1939 és 1945-ben az iskola megmaradt épületében, 1944-ben még Leány Ipari Iskola is indult benne. 1948-ban a kommunista államvezetés megszüntette a felekezeti oktatást, az egyházi központ és a teológia helységeit kivéve államosították a kollégium épületét is.

A kötet utolsó oldalain Gaal György zárszavai, az 1000 tételt jóval meghaladó névmutató és 34 képmelléklet szolgálja még az érdeklődő olvasót.

Reméljük, a Kolozsvári Unitárius Kollégium története e kiadvány által sokaknak korszakokat átívelő, izgalmas szellemi utazást jelent.

KOCSIS TÜNDE

Dr. Rezi Elek: *Teológia és népszolgálat. Az erdélyi unitárius teológia a 19. század második és a 20. század első felében különös tekintettel Ferencz József unitárius püspök munkásságára.* Kiadja az Erdélyi Unitárius Egyház, Kolozsvár 2007.¹

Tisztelt EgybegyűlteK, HölgYeim és Uraim!

Az unitárius egyház szervezésében szerény tudomásom szerint ez az első hármAs könyvbemutató.² Így őszelőn helyénvaló egy kis tobzódás. Amúgy az unitáriusok arról ismertek, hogy az *egyet* részesítik előnyben; íme, szeptember huszadikán egyszerre három oltáron áldozunk remélve, hogy nem haragítjuk magunkra Parnasszosz lakóit. Itt, a múzsák hajlékában, Hippokréne forrásánál a bemutatandó könyv tartalmát tekintve a legjobb az lesz, ha Kleiőt hívom segítségül, illesse homlokom és ajkam, hogy méltó lehessen Rezi Elek egykori professzorom új kötetének bemutatására.

A szerző Ferencz József unitárius püspöknek és teológusnak állít emléket *Teológia és népszolgálat* című művében. Ha a püspök nevét csak az unitárius kollégium építtetésével kapcsoljuk össze, akkor is méltó ma rá emlékezni. Az unitárius egyház kiegyezést követő hatvanesztendőnyi történetének legismertebb személyisége Ferencz József volt. Kolozsvárott egyenesen azzal csúfoltak, hogy egyházunk is elfogadta a szentháromságot, Ferencz József lévén az unitárius szentháromság harmadik személye.

A rendszeres teológia professzora, művelője és ismerője, dr. Rezi Elek meggyőződéses egyistenhívó, nem lehet azonban nem érezni azt a reverenciát, mellyel könyvében a teológus Ferencz József kivételesen gazdag életpályáját bemutatja. A szent tudományok művelői minden bizonnyal érdeklődéssel, a világiak némi tartózkodással olvassák majd a különféle teológiai diszciplínák szövevényes világába vezető könyvet. Előrebocsátom, hogy különösebb aggodalomra a világiaknak sincs okuk, hiszen a szerző az egykori kollégiumi diákot, a peregrinust, a tudós tanárt, majd pátriárka kort megért püspököt mutatja be a 19. és 20. századi unitárius teológiai gondolkodás kistükrében. Tiszteletre méltó, hogy Rezi Elek már az előszóban tudomásunkra hozza, hogy nem egy teljesen új mű szerzője, hanem 1989-ben írt doktori dolgozatát rendezte sajtó alá, figyelembe véve természetesen tudományos irányítói és opponensei értékeléseit és jóindulatú bí-

1 Elhangzott egy 2007. szeptember 20-án tartott könyvbemutatón.

2 A bemutatón Rezi Elek könyve mellett Fazakas István *Erdély nagy pedagógusai* című neveléstörténeti antológiáját, illetőleg Sánta Ferenc *Isten a szekéren* című novelláskötetét ismertették.